

**ΕΛΛΑΔΑ - ΒΑΛΚΑΝΙΑ: ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΑΝΤΙ-ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ**

Ερευνητικό Πρόγραμμα στα πλαίσια του ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Θεσσαλονίκη 2007

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ
Επίκουρος Καθηγητής Γιώργος Αγγελόπουλος

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 οι μελέτες για τη μετανάστευση στην Ελλάδα παύουν σταδιακά να εξετάζουν την εξωτερική μετανάστευση ή/και την παλιννόστηση και εντοπίζουν την προσοχή τους στην παρουσία μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Το άρθρο αυτό συνοψίζει ορισμένες καταρχάς διαπιστώσεις αναφορικά (α) με τα πλαίσια ανάπτυξης αυτών των μελετών, (β) τη συμβολή των ανθρωπολογικών μελετών στη μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα και (γ) τη συμβολή της ανθρωπολογικής μελέτης της μετανάστευσης στην Ελλάδα στον επαναπροσδιορισμό της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα.¹ Ιδιαίτερη προτεραιότητα δίνεται στα δύο τελευταία ερωτήματα επιχειρώντας καταρχήν την ανάδειξη της σχέσης κοινωνίας και λόγου που παράγεται για αυτήν και δευτερευόντως επιδιώκοντας την επισήμανση όψεων αυτού που ονομάστηκε παραδειγματική στροφή της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα.²

Η ανάγνωση του διαθέσιμου υλικού επιχειρεί να συνθέσει τη μεγάλη εικόνα γεγονόσ που μοιραία οδηγεί σε γενικεύσεις. Διευκρινίζεται από την αρχή ότι κατά τη γνώμη μου δεν υπάρχει κάποια «ελληνική ή ελλαδική ιδιαιτερότητα» στις αιτίες και τα αποτελέσματα των μεταναστευτικών ροών της τελευταίας δεκαπενταετίας. Αντίστοιχα φαινόμενα εμφανίστηκαν ή εμφανίζονται και σε άλλες δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες. Υπάρχουν βέβαια ιδιομορφίες της ελλαδικής περίπτωσης οι οποίες όμως σε καμία περίπτωση δεν θέτουν ζήτημα «μεθοδολογικού εθνικισμού». Οι ιδιομορφίες αυτές αναφέρονται στη σχέση του χρόνου άφιξης των μεταναστών και του μεγέθους της μετανάστευσης: η μετανάστευση προς την Ελλάδα ενισχύει το συνολικό πληθυσμό της χώρας κατά 8% - 10% σε λιγότερο από δύο δεκαετίες.³

¹ Το παρόν κείμενο βασίζεται σε ανακοίνωση που έγινε στο διεθνές συμπόσιο του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα «Πολυπολιτισμικότητα και Μετανάστευση», 23 – 24 Οκτωβρίου 2006. Εκτιμώ την κατάσταση από την πλευρά του «επισκέπτη» στο χώρο των μεταναστευτικών μελετών. Ευχαριστώ τους Γιώργο Τσιμουρή και Δημήτρη Δαλάκογλου για τα χρήσιμα σχόλια τους.

² Ο όρος παράδειγμα χρησιμοποιείται σύμφωνα με τον T.H. Kuhn.

³ Τα ζητήματα αυτά τέθηκαν καταρχήν από το Γ. Τσιμουρή (βλ Γ. Τσιμουρής, «Ανθρωπολογία και μετανάστευση: η περίπτωση της Ελλάδας», ανακοίνωση στο διεθνές συμπόσιο του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα «Πολυπολιτισμικότητα και Μετανάστευση», 23 – 24 Οκτωβρίου 2006). Για μια εκτενή ανάλυση του ζητήματος του «μεθοδολογικού εθνικισμού» βλ. A. Wimmer και G. N. Shiller, “Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences”, *Global Networks*, 2,4 (2002), 301-334.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης από και προς την επικράτεια του σύγχρονου ελληνικού κράτους υπάρχει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της συγκρότησης του. Οι υπάρχουσες μελέτες για τον 19^ο αιώνα εστιάζουν κυρίως στη μετακίνηση των ετεροχθόνων προς το Ελληνικό Βασίλειο και στη μετανάστευση τμήματος του αγροτικού πληθυσμού εντός και εκτός Ελλάδας (ιδιαίτερα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα). Από αυτές τις μελέτες έχει διαφύγει το γεγονός ότι η Πάτρα, η Ερμούπολη και η Αθήνα υπήρξαν εστίες συγκέντρωσης μεταναστών από τη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.⁴ Από τις αρχές του 1920 πληθαίνουν οι μελέτες που εξετάζουν φαινόμενα αναγκαστικής μετανάστευσης που προκαλείται από τις διαδικασίες εθνικής ομογενοποίησης στα Βαλκάνια.⁵ Στις δύο επόμενες δεκαετίες, μετά δηλαδή τους Βαλκανικούς Πολέμους, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις ανταλλαγές πληθυσμών παράγεται ένα σώμα μελετών που αποτιμά τις συνέπειες των ποικίλων μορφών προσφυγικής μετακίνησης. Η πλειοψηφία αυτών των μελετών χρησιμοποιεί εργαλεία από το χώρο της ιστορίας, της γεωγραφίας, των οικονομικών και συχνά αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και του πολιτικού συστήματος.⁶

Το ζήτημα της μετανάστευσης θα αποτελέσει εκ νέου αντικείμενο μελέτης στη δεκαετία του 1960 όταν δειλά θα αρχίσει να παράγεται μια πιο ολοκληρωμένη γηγενής βιβλιογραφία στο χώρο των κοινωνικών και οικονομικών επιστημών. Πρόκειται για μελέτες που εστιάζουν κυρίως στη μετανάστευση από την Ελλάδα στο εξωτερικό και δευτερευόντως στην εσωτερική μετανάστευση από τον αγροτικό χώρο στην Αθήνα.⁷ Την ίδια περίπου περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες ανθρωπολογικές

⁴ Μ. Παρσάνογλου, «Η μεταναστευτική κινητικότητα στον ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό», ανακοίνωση στο συνέδριο του Κ.Ε.Μ.Ο. «Διεπιστημονικές προσεγγίσεις του μειονοτικού και μεταναστευτικού φαινομένου», Αθήνα, 15 – 17 Δεκεμβρίου 2006.

⁵ Α. Πάλλης, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912 – 1920*, Εκδόσεις Κ. Μακρίδου και Ι. Αλευρόπουλου, Κωνσταντινούπολη, 1920.

⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα έργα του Κ. Καραβίδα, καθώς και οι μονογραφίες των Eddy, Πεντζόπουλου και Λαδά: C. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Allen and Unwin, London, 1931 - D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Mouton, Paris, 1962 - S. Ladas, *The Balkan exchange of minorities*, McMillan Co, N.Y., 1932.

⁷ Για μια κριτική ανασκόπηση αυτής της βιβλιογραφίας βλ. Λ. Βεντούρα, *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999 - Ι. Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό: η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2006 - Λ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα, 1991 -

έρευνες στην αγροτική Ελλάδα που πραγματοποιούνται από την Ε. Φρίντλ στα Βασιλικά της Βοιωτίας και από τον Τ. Κάμπελ στους Σαρακατσάνους της ΒΔ Ηπείρου.⁸ Στο έργο αυτών των δύο πρωτοπόρων ερευνητών εντοπίζονται κάποιες λίγες διάσπαρτες αναφορές στη μετανάστευση, κυρίως σε σχέση με την επιρροή των μεταναστών στο χωριό ή στην κοινότητα (επιρροή οικονομική, επιρροή πολιτισμική και πολιτική). Εν πολλοίς όμως, οι ξένοι και αργότερα οι Έλληνες ανθρωπολόγοι μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν ασχολήθηκαν συστηματικά με τη μετανάστευση. Τα φαινόμενα της μετανάστευσης και της προσφυγιάς δεν απουσιάζουν από τη μεγάλη εικόνα που παράγεται για την ελληνική κοινωνία από τους ανθρωπολόγους αλλά σίγουρα το έργο τους δεν εστιάζει σε αυτά. Ακόμα και ανθρωπολόγοι όπως η Ρ. Χίρσον, ο Λ. Ντάνφορθ, η Β. Κόκοτ, ο Ν. Σαλαμόνε κ.α. που εργάζονται με προσφυγικούς πληθυσμούς στις δεκαετίες του 1970 – 1980 εντάσσουν τους προβληματισμούς τους σε θεωρητικά παραδείγματα που σε περιορισμένο μόνο βαθμό ασχολούνται με τη μετανάστευση.⁹ Η Χίρσον, για παράδειγμα, εστιάζει τους προβληματισμούς της σε ζητήματα μνήμης, ταυτότητας, συγγένειας και έμφυλων σχέσεων στο αστικό περιβάλλον. Την ίδια βέβαια περίοδο αρκετοί κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, ιστορικοί και γεωγράφοι εργάζονται συστηματικά πάνω στην μεταπολεμική μετανάστευση από την Ελλάδα στο εξωτερικό και στην μετά το 1974 παλιννόστηση τόσο των οικονομικών μεταναστών όσο και των πολιτικών προσφύγων.

Όπως υποστηρίζει ο Γ. Τσιμουρής, το έλλειμμα της ανθρωπολογικής προσοχής σε ζητήματα μετανάστευσης στην Ελλάδα στις δεκαετίες του 1950 - 1980 γίνεται κατανοητό στη βάση των καθιερωμένων επιστημολογικών προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής ανθρωπολογίας οι οποίες όμως είχαν πολιτικές αφετηρίες. «Η μεταπολεμική ανθρωπολογία, συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση δομολειτουργισμού καθιστά την ετερότητα αντιληπτή ως κατάσταση που προϋποθέτει τη γεωγραφική

Λ. Μουσούρου και Τ. Κολλάρου, *Παλιννόστηση*, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών, Αθήνα, 1980.

⁸ J.K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Oxford, 1964 – E. Friedl, *Vasilika: A village in modern Greece*, Holt Rinehart and Winston, N.Y., 1962.

⁹ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής: η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004 – L.M. Danforth, *Firewalking and Religious Healing*, Princeton University Press, Princeton, 1989 - W. Kokot (επιμ.) *Stadtmosaik. Beiträge zur ethnologischen Stadtforschung aus einer Feldexkursion nach Thessaloniki.*, Holos, Bonn, 1990 - S. Salamone, *In the shadow of the Holy Mountain*, East European Monographs, Columbia University Press, Boulder, N.Y., 1987.

απόσταση και το ταξίδι του ανθρωπολόγου. Αποτέλεσμα αυτού του ‘ήπιου’ εξωτισμού, είναι η προτίμηση μελέτης διακριτών χωρικά ή κοινωνικά πληθυσμιακών μονάδων (χωριά, σόγια, επαγγελματικές ομάδες κλπ.). Η τάση αυτή συνδέεται και με την φυσικοποίηση και εξομοίωση των εννοιών «έδαφος/έθνος/λαός/κράτος».¹⁰

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και με δεδομένες τις μεταναστευτικές κινήσεις που τότε αρχίζουν να γίνονται αντιληπτές στην Ελλαδική κοινωνία, το ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων στρέφεται σταδιακά στη μετανάστευση. Η έμφαση στη μελέτη της μετανάστευσης ισχύει όχι μόνο για την ανθρωπολογία αλλά για το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα. Υπό μια έννοια δεν θα μπορούσε να είναι και αλλιώς... Οι δύο τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από μια «βίαιη» ανάδειξη της ετερότητας στην ελληνική κοινωνία, ανάδειξη πρωτόγνωρη σε ένταση και έκταση για τα μεταπολεμικά μας δεδομένα,¹¹ φαινόμενο όχι βέβαια αποκλειστικά ελληνικό. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι η στροφή προς τη μελέτη της μετανάστευσης δεν οφείλεται μόνο στην έξαρση του μεταναστευτικού φαινομένου, μετανάστες και πρόσφυγες – όπως παραπάνω αναφέρθηκε – είχαμε και στο παρελθόν. Η στροφή αυτή πρέπει να γίνει κατανοητή και ως μια διαδικασία που συνδέεται με προκλήσεις για την ελληνική κοινωνία που προκύπτουν όχι μόνο από την αυξανόμενη διασυνοριακή κίνηση ανθρώπων αλλά και από την ένταση της διασυνοριακής κίνησης κεφαλαίου και εικόνων.

Έχοντας αυτά ως δεδομένα μπορούμε να κατανοήσουμε και τη συμβολή της ανθρωπολογίας στη μελέτη της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Η πλειοψηφία των μελετών περί μετανάστευσης στην Ελλάδα, μελετών που παράγονται κυρίως από κοινωνιολόγους και οικονομολόγους, εντοπίζει την προσοχή της σε ζητήματα που αφορούν (α) τις συνέπειες της ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας (π.χ. στο ασφαλιστικό σύστημα, στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, στις μεταβολές των μισθών και των εισοδημάτων κλπ.), (β) τις αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα που επιβάλλονται από την παρουσία τους (“διαπολιτισμικά σχολεία”, διδασκαλία μητρικής γλώσσας, ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού, οσμώσεις και συγκρούσεις εντός και εκτός σχολείου, οι “Αλβανοί σημαιοφόροι” κλπ.), (γ) τους

¹⁰ Γ. Τσιμουρής, ό.π.

¹¹ Ε. Παπαταξιάρχης «Τα άχθη της ετερότητας» στο Ε. Παπαταξιάρχη (επιμ.) *Περιπέτειες της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007, 1-86.

προβληματισμούς για θέματα δημόσιας τάξης και ομαλής κοινωνικής ένταξης (το ιδεολόγημα του “κοινωνικού αποκλεισμού”, το στερεότυπο του μετανάστη πιθανού εγκληματία, ρατσισμός και ξενοφοβία, κλπ.).¹² Η παρατήρηση αυτή ισχύει αν εξετάσουμε και την αντίστοιχη βιβλιογραφία που παράγαγαν οι κοινωνικοί επιστήμονες σε άλλες κοινωνίες που δέχθηκαν μεταναστευτικά ρεύματα πριν από τη δική μας κοινωνία. Υπάρχουν βέβαια σημαντικές διαφορές σε αυτή τη βιβλιογραφία που αφορούν το ζήτημα των εθνοτικών ομάδων και των φυλών στη Βρετανική, τη Βορειοαμερικανική και τη Γαλλική περίπτωση.¹³ Υπό μια έννοια, η έρευνα για τη μετανάστευση κυρίως εστιάζει σε «προβλήματα» (όχι ζητήματα)¹⁴ που η μετανάστευση δημιουργεί για όσες δομές εξουσίας βρίσκονται καθηλωμένες σε ουσιοκρατικές πολιτικές ταυτοτήτων (αποικιακές, εθνικές, πολυπολιτισμικές). Εδώ εντοπίζεται και η αιτία που οδηγεί πολλές από αυτές τις μελέτες στο να αναπαράγουν κάποια στερεότυπα: το έθνος, ο εθνικός πολιτισμός, τα οφέλη και οι ζημιές της μετανάστευσης για το έθνος και την εθνική οικονομία, οι συνέπειες στο εθνικό εισόδημα, η πολιτισμική ομοιογένεια, η ένταξη και η αφομοίωση, η εθνική υπόσταση, ο ρατσισμός κλπ. Παράλληλα, η τάση αυτή ενισχύει κάποια μεθοδολογικά στεγανά στο βαθμό που κυρίως βασίζεται σε ποσοτικού χαρακτήρα προσεγγίσεις.¹⁵

Στον αντίποδα αυτής της βιβλιογραφίας οι ανθρωπολόγοι επιχειρούν να φωτίσουν ορισμένες σχετικά αθέατες πτυχές της μετανάστευσης όπως ο λόγος των ίδιων των μεταναστών, η μετανάστευση του νοικοκυριού και όχι η ατομική (συνήθως ανδρική)

¹² Θα ήταν πρακτικά αδύνατο να παραπέμψουμε αναλυτικά τους τίτλους των σχετικών δημοσιεύσεων. Για μια συνολική και κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας βλ. Χ. Ναξάκης και Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση*, Αθήνα: Πατάκης, 2001 – Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.) *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001 – Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Κριτική (Κ.Ε.Μ.Ο.), 2004 – Λ. Λαμπριανίδης και Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2001 - Μ. Πετρονάτη και Α. Τριανταφυλλίδου, *Σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 2003 – Ε. Βουτυρά, *Pontic Greeks of the Former Soviet Union. Diaspora and affinal repatriation*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, 2007.

¹³ Για τη βρετανική και τη βορειοαμερικανική περίπτωση βλ. Μ. Banks, *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές κατασκευές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005, (κεφάλαια 3 και 4). Για την περίπτωση της Γαλλίας βλ. J.-F. Gossiaux, "Ethnicité, Nationalites, Nation" στο Μ. Abeles και Η.-Ρ. Judy (επιμ.) *An Anthropologie du Politique*, Armand Colin, Παρίσι, 1997 και Ρ. Routignat και J. Streiff-Fenart, *Theories de l'ethnicite*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 1999.

¹⁴ Η Τσιμπιρίδου παρατηρεί ότι ένας από τους κλάδους που θεωρήθηκε ως πλέον αρμόδιος για τη μελέτη της μετανάστευσης είναι η εγκληματολογία. Βλ. Φ. Τσιμπιρίδου, «Μετανάστες και πολιτισμός. Σκέψεις για την εννοιολόγηση και χρήση των αναλυτικών εργαλείων στο ζήτημα της ‘μετανάστευσης’», στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), ό.π. 141-173.

¹⁵ Τσιμουρής, ό.π.

μετανάστευση, η δεύτερη γενιά, η μετανάστευση των γυναικών, τα προσωπικά και όχι μόνο τα οικονομικά κίνητρα της μετανάστευσης, η μετανάστευση ως συνέπεια της κοινωνικής και ταξικής αποσύνθεσης στην κοινωνία αποστολής. Οι έρευνες αυτές στο βαθμό που δίνουν έμφαση στο λόγο των μεταναστών αναδεικνύουν συχνά διαφορετικά ζητήματα από αυτά που η ελληνική κοινωνία υποδοχής θεωρεί ως «προβλήματα» που δημιουργούνται από τη μετανάστευση. Συνήθως οι μελέτες των ανθρωπολόγων εστιάζουν σε τοπικότητες, γεγονός που καθιστά δύσκολη τη γενίκευση των συμπερασμάτων. Το χαρακτηριστικό αυτό όμως συνιστά και το συγκριτικό τους πλεονέκτημα στο βαθμό που αναδεικνύουν τις πολλαπλές όψεις και συσχετίσεις των παραγόντων της μετανάστευσης που καταγράφονται στο μακρο-επίπεδο της ανάλυσης. Αναδεικνύουν έτσι το σύνθετο τοπίο της μετανάστευσης και αίρουν τις όποιες υπερ-απλουστευτικές συνταγές των μάγων της μεταναστευτικής πολιτικής. Επιπλέον, εκθέτοντας την κατάσταση μέσα από τα μάτια των μεταναστών συμβάλλουν ώστε η συζήτηση να μετατεθεί από τα θεωρούμενα ως «προβλήματα» που παράγονται από τη μετανάστευση στις συνθήκες που τα παράγουν. Συμβάλουν στις προσπάθειες υπέρβασης του εμπειρισμού που παρατηρείται σε αρκετές ποσοτικές έρευνες της μετανάστευσης. Τέλος, οι ανθρωπολογικές μελέτες της μετανάστευσης επισήμαναν εμφατικά το ότι η ανάλυση της μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι ελλιπής αν δεν λαμβάνει υπόψη της τις συνέπειες των μεταναστευτικών ροών στις συλλογικές και ατομικές ταυτότητες και στη συγκρότηση του έθνους – κράτους. Η αναδιαπραγμάτευση του συνόρου ανάμεσα σε εμάς και τους άλλους αφορά όχι μόνο τους άλλους (τους μετανάστες δηλαδή που εγκαθίστανται στην Ελλάδα). Αφορά όλους, και αυτούς που βρίσκονται από τη μια πλευρά (τους μετανάστες) και από την άλλη πλευρά του συνόρου (εμάς τους γηγενείς).¹⁶ Επιπλέον, οι ανθρωπολογικές μελέτες μας ευαισθητοποίησαν στο να δούμε αυτές τις κατηγορίες (μετανάστες, γηγενείς) ως ετερογενείς εσωτερικά και να αναγνωρίσουμε τις κάθετες και οριζόντιες διακρίσεις και συνθέσεις που υπάρχουν, διακρίσεις ταξικές, έμφυλες, ηλικιακές, γεωγραφικές, πολιτικές, θρησκευτικές. Σε αυτό το

¹⁶ Η επισήμανση αυτή εντοπίζεται βέβαια και σε πληθώρα έργων που εξετάζουν, από την πλευρά των κοινωνικών επιστημών, τη μετανάστευση στην Ελλάδα. Ο Ν. Διαμαντούρος αναδεικνύει το ζήτημα και ως προς τη σημασία του για το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα (βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Πρόλογος» στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης* Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., 2004). Οι επισημάνσεις του Διαμαντούρου για το «στοίχημα της μετανάστευσης» στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας προσομοιάζουν με την προβληματική που εκφράστηκε από διάφορους συγγραφείς για τον εκσυγχρονιστικό ρόλο των προσφύγων στο μεσοπόλεμο.

σημείο συμβάλει άλλωστε και η μεθοδολογική επιλογή των περισσότερων ανθρωπολόγων οι οποίοι προσεγγίζοντας τη μετανάστευση δεν εξετάζουν μόνο το εδώ και τώρα των μεταναστών στην Ελλάδα αλλά συνήθως επεκτείνουν τη δουλειά τους και στο παρελθόν των μεταναστών, δηλαδή στις κοινωνίες αποστολής.

Θα μπορούσε να γίνει ένας παραλληλισμός της ανάπτυξης της έρευνας για τη μετανάστευση στη Μεγάλη Βρετανία και στην Ελλάδα για να αναδείξει την ιδιαίτερη συμβολή της ανθρωπολογικής οπτικής. Κάνοντας αυτόν τον παραλληλισμό δεν υπονοούμε ότι τα φαινόμενα επαναλαμβάνονται μηχανικά, απλά τονίζουμε ότι η ελλαδική περίπτωση μπορεί να ενταχθεί σε ευρύτερα ρεύματα που παρατηρούνται στις δυτικές βιομηχανικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Θα μπορούσαμε, λόγου χάρη, να βρούμε κοινά σημεία στον τρόπο προσέγγισης της μετανάστευσης όπως επιχειρείται σήμερα από το Ι.ΜΕ.ΠΟ. αλλά και όσους χρησιμοποιούν αποκλειστικά ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης με τις τάσεις που κυριαρχούσαν στη δεκαετία του 1970 στη Βρετανική Επιτροπή Φυλετικής Ισότητας. Αντίστοιχα, το έργο των ερευνητών που χρησιμοποιούν πολλαπλές μεθόδους ανάλυσης (συμπεριλαμβανομένων των μεθόδων της ανθρωπολογίας) καθώς και η πιο πολιτικοποιημένη δράση του Κ.Ε.Μ.Ο. που δίνει έμφαση σε θέματα δικαιωμάτων των μεταναστών και προσφύγων προσομοιάζουν με την ατζέντα που είχε στις δεκαετίες του 1970 και 1980 το Βρετανικό Ινστιτούτο Φυλετικών Σχέσεων.

Τέλος, μπορούμε σήμερα να διατυπώσουμε και κάποιες αρχικές παρατηρήσεις αναφορικά με τη συμβολή της ανθρωπολογικής μελέτης της μετανάστευσης στον επαναπροσδιορισμό της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα. Η διατύπωση αυτή καταρχάς υπονοεί ότι υπάρχει ένας επαναπροσδιορισμός της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα που σε βασικές γραμμές, όπως έγραψαν και η Δ. Μαδιανού και ο Ε. Παπαταξιάρχης,¹⁷ ακολουθεί μια κίνηση από τις μελέτες αγροτικών κοινοτήτων, στη μελέτη του φύλου, στην έρευνα για τις μειονότητες και από ότι φαίνεται στη μελέτη της μετανάστευσης και των επιπτώσεων της. Ακολουθεί επίσης μια πορεία στην οποία σταδιακά όλο και περισσότερες έρευνες πραγματοποιούνται στα πλαίσια μιας ανθρωπολογίας οίκου. Η έντονη πολιτικοποίηση της ετερότητας στη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα –

¹⁷ Παπαταξιάρχης, ό.π. – D. Gefou – Madianou, “Mirroring ourselves through Western texts: The limits of an indigenous anthropology” στο H. Driessen (επιμ.) *The Politics of Ethnographic Reading and Writing: Confrontations of Western and Indigenous Views*, Verlag breitenbach Publishers, Saarbrücken, 1993.

ορισμένοι μιλούν για ετεροφιλία - επηρέασε τη διαμόρφωση της θεωρούμενης ως «καθ' ύλην αρμόδιας επιστήμης» της ετερότητας, της ανθρωπολογίας.¹⁸ Δημιούργησε ζήτηση για ανθρωπολογία και συνέβαλε στη θεσμική της ανάπτυξη στο Πανεπιστήμιο αλλά και έξω από αυτό (ερευνητικά κέντρα, υπουργεία, τοπική αυτοδιοίκηση). Επίσης σε συνδυασμό με τις γενικότερες αλλαγές στην Ευρω-αμερικανική ανθρωπολογία συντέλεσε σε μία «παραδειγματική στροφή» της ελληνικής εθνογραφίας. Η απομάκρυνση από πιο ολιστικές θεωρήσεις που είχαν ιστορικά παράγει την εικόνα της Ελλάδας ως μιας ομοιογενούς κοινωνίας ριζικά διαφορετικής από τις κοινωνίες του Ευρωπαϊκού βορρά, και η εφαρμογή πιο διαντιδραστικών προσεγγίσεων επέτρεψαν τη μελέτη των πολιτισμικών αλλαγών και την ανάπτυξη των ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών της σημερινής Ελλάδας.¹⁹

Η κατάσταση αυτή οδήγησε και σε μια διαφοροποίηση της οίκου έρευνας στο βαθμό που πολλαπλασίασε ποσοτικά και διαφοροποίησε ποιοτικά τα πλαίσια ανάπτυξης της ετερότητας μέσα στην ίδια την ελληνική κοινωνία.²⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός διατριβών που εκπονούνται στο χώρο της ανθρωπολογίας από Έλληνες αφορούν το θέμα της μετανάστευσης ή σχετίζονται με αυτό. Αξίζει στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι παρόλο που η ανθρωπολογική μελέτη της μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι πολύ πρόσφατη έχει προσφέρει τα μάλλα στο διεπιστημονικό διάλογο της ανθρωπολογίας με άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Μεταπολιτευτικά η ανθρωπολογία στην Ελλάδα συνομιλεί κυρίως με την ιστορία, την κοινωνιολογία και τη λαογραφία.²¹ Αν ανατρέξουμε όμως στους

¹⁸ D. Gefou-Madianou, "Disciples, discipline and reflection. Anthropological encounters and trajectories" στο M. Strathern (επιμ.) *Audit Cultures. Anthropological studies in accountability, ethnics and the academy*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2000, 258-259 - Ε. Παπαταξιάρχης, «Η πανεπιστημιακή αποκατάσταση της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην Ελλάδα. Μία πρώτη προσέγγιση» ανακοίνωση στο επιστημονικό διήμερο του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης «Προοπτικές και μέλλον των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα», Ρέθυμνο, 19 - 20 Οκτωβρίου 1996.

¹⁹ Παπαταξιάρχης, ό.π. 2007

²⁰ D. Gefou - Madianou, ό.π. 2000.

²¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. Ε. Αυδίκος «Λαογραφία: μια επιστήμη υπό αμφισβήτηση», *Λαδώνη*, 22 (1996), 1-12 - Β. Νιτσιάκος «Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία» στο Β. Νιτσιάκος *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1997, 13-23. - Φ. Τσιμπιρίδου «Η λαογραφία ως "κληρονομιά" στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία του ελλαδικού χώρου» στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.) *Ελληνικός παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Α. Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001, 38-46 - Ε. Τουντασάκη, «Ανθρωπολογία και Λαογραφία», *ΔΟΚΙΜΕΣ*, 11-12 (2003), 7-63.

συλλογικούς τόμους ή θεματικά αφιερώματα περιοδικών για τη μετανάστευση²² που εκδόθηκαν την τελευταία δεκαετία διαπιστώνουμε τη διεύρυνση του διαλόγου ανάμεσα στην ανθρωπολογία και άλλες κοινωνικές επιστήμες. Διαπιστώνουμε σήμερα ότι με αφορμή τη μελέτη της μετανάστευσης και των πολιτικών ταυτότητας αναπτύσσεται ένας σε βάθος διάλογος και με την κοινωνική ψυχολογία, τη γεωγραφία, την πολιτική επιστήμη, το διεθνές δίκαιο, την παιδαγωγική και τη φιλολογία. Ένας διάλογος που εμπλέκει τόσο τα εργαλεία όσο και τις θεωρίες της κοινωνικής ανθρωπολογίας.²³ Ως συνέπεια αυτής της διαδικασίας ενισχύεται η εμπέδωση της ανθρωπολογίας ως γνωστικού κλάδου στην Ελλάδα και ταυτόχρονα επηρεάζεται η ανάπτυξη της θεματολογίας της.

Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι η μελέτη της μετανάστευσης στην Ελλάδα μεταβάλλει και τον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται η ανθρωπολογία στα ελληνικά πανεπιστήμια. Υπάρχει σήμερα διαθέσιμο ένα πολύτιμο εθνογραφικό υλικό, ευτυχώς δημοσιευμένο και στα ελληνικά, που αναδεικνύει τους πολλαπλούς τρόπους συγκρότησης της ετερότητας στην ελλαδική κοινωνία. Το υλικό αυτό υπερβαίνει τα όρια «των δικών μας ξένων» των γηγενών δηλαδή μειονοτικών πληθυσμών. Οι εθνογραφικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης αναδεικνύουν αθέατες πλευρές της δομικής συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας στο βαθμό που αυτές αποκαλύπτονται «μέσα από το μεγεθυντικό βαθμό» των «προβλημάτων» που γεννά η μετανάστευση.²⁴ Εμπλουτίζονται έτσι ποσοτικά αλλά κυρίως ποιοτικά οι προβληματισμοί μας και αναδεικνύεται η σαφέστατα πολιτική τους διάσταση.

Μετά από μια και πλέον δεκαετία ερευνών για τη νέα μετανάστευση στην Ελλάδα έχει πλέον διαμορφωθεί ένα σημαντικό σώμα μελετών που προσφέρουν γόνιμες,

²² Βλ. Χ. Ναζάκης και Μ. Χλέτσος ο.π. – Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.) ο.π. – Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) ο.π. – Μ. Πετρονώτη και Α. Τριανταφυλλίδου ο.π., - Α. Αθανασίου «Διαβάσεις και εξαιρέσεις: Αντινομίες της διεθνικότητας στις παρυφές του κοσμοπολιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 92 (2006), 65-71 – Μ. Πετρονώτη «Μικρές αποκλίσεις, μεγάλες συνέχειες. Οι πολύμορφες σχέσεις της ελληνικής παροικίας στην Ασμάρα», *Σύγχρονα Θέματα*, 92 (2006), 51-56 - Λ. Βεντούρα «Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες» *Σύγχρονα Θέματα*, 92 (2006), 31-39 – Σ. Τρουμπέτα «Υβριδισμός: Εννοιολογικές περιπλανήσεις – πολιτικές συναινέσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, 92 (2006), 57-64.

²³ Η μελέτη των πολιτικών ταυτότητας στα πλαίσια της μετανάστευσης ευνόησε την όσμωση της ανθρωπολογίας με άλλες κοινωνικές επιστήμες. Η έμφαση στην ετερότητα, που προνομιακά αποτελεί επιστημολογική προτεραιότητα της ανθρωπολογίας, προσέφερε μια χρήσιμη αφηρητή ανάλυση των πολιτικών ταυτότητας.

²⁴ Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος «Εισαγωγή των επιμελητών» στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος ό.π., 35.

ρεαλιστικές και εφαρμόσιμες προτάσεις. Η συνεισφορά της κοινωνικής ανθρωπολογίας σε αυτήν την προσπάθεια είναι διακριτή και υπολογίσιμη. Το ζητούμενο για τις κοινωνικές επιστήμες είναι πλέον να ακουστούν δημόσια και να συμβάλουν στο επίπεδο της πολιτικής.